

Sakralni prostor kroz povijest

Temeljne teološke odrednice i bitni sadržaji bogoslužnoga prostora

Ilija Alandžak*

Sažetak

U ovom radu autor analizira dinamiku sakralnoga prostora i umjetničkih djela u crkvama kroz povijest i danas s teološko–liturgijske i kulturno–povijesne perspektive. U prvom dijelu donosi artikulaciju “modela” crkvenoga prostora ističući njegove teološke, stilske i kulturološke odrednice u skladu s povijesnim epohama. Drugi dio članka posvećen je razmatranju temeljnih teoloških odrednica bogoslužnoga prostora — kristoloških, eklezioloških i liturgijskih — čiji je temelj saborski nauk o liturgiji sadržan u konstituciji Sacrosanctum concilium. Treći dio razlaže pitanje umjetničkih djela za liturgijske prostore. Riječ je o traganju za skladom umjetnosti i arhitekture za liturgiju koja otvara prostor djelatnomu sudjelovanju vjernika, odnosno o artikulaciji liturgijskoga slavlja, koje u punini očituje i ostvaruje susret i zajedništvo Krista i njegove Crkve.

Ključne riječi: liturgija; liturgijski prostor; liturgijska umjetnost; kulturna povijest kršćanstva; Drugi vatikanski sabor

Uvod

Kako graditi crkvu i kako osmisliti i prikladno urediti sakralni prostor samo su neka pitanja koja se pojavljuju u vremenu kada se kao gotovo nikada u povijesti, u tako kratkom vremenskom razdoblju, nije sagradilo toliko mnogo crkava.

Kako su građene i uređivane crkve kroz povijest, što je usmjeravalo gradnju toliko različitih oblika crkvi, zašto baš takvo oblikovanje liturgijskoga prostora u njima tijekom različitih etapa povijesti, u pojedinim krajevima, u društvenim situacijama u kojima je bila Crkva? (Škunca, 1987, 89; Devetak, 1980, 209). »Određeni teološki mentalitet primijenjen u konkretnoj kršćanskoj duhovnosti u odnosu na svijet i život usmjeravao je gradnju crkava i uređenje bogoslužnog prostora

* Ilija Alandžak, doktorand, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Mije Kovačevića 116, 11000 Beograd, Srbija. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-2329-1270>.
E-adresa: ilija_04@yahoo.com

u njima. Stoga su se crkve–građevine rađale iz stvarnog životnog razmišljanja ili, naprosto, iz života vjere« (Škunca, 1987, 89).

Ipak, one ne pripadaju najintimnijoj biti kršćanstva, što se vidi iz toga »da se kršćani u prva dva stoljeća nisu služili nekim zasebnim kulturnim prostorima. I povijest Crkve u kasnijim epohama također potvrđuje da u nekim krajevima više desetljeća i vjekova nije bilo crkvenih građevina« (Adam, 1993, 324).

Starozavjetna su sveta mjesta: brda Morija i Horeb na Sinaju, zatim svetišta Šilo, Gilgal, Betlehem, a na poseban način hram u Jeruzalemu. U Novom zavjetu »Bog ostvaruje novi znak svoje prisutnosti, novi Hram«, a to je Kristovo čovještvo »u kojem prebiva sva punina božanstva« (Kol 2,9). Pravi hram Novog saveza jest Krist, koji je sam sebe označio hramom (Iv 2,13–22). To znači da je Krist mjesto spasonosnoga susreta s Bogom, a ne jeruzalemski kameni hram. Budući da vjernici čine otajstveno tijelo Kristovo kao oni koji su se po vjeri ugradili u to Tijelo, te u njima prebiva slava Božja (Iv 14,23), razumljivo je da se i oni i njihova zajednica nazivaju hramom Boga živoga (1 Kor 3,16–17; 6,19; 2 Kor 6,16; 1 Pt 2,4–6; Ef 2,20–22). Sabrani su u *Crkvu* (Mt 18,20; Flm 1,2), tj. Božji narod, a ona je hram sazidan na Kristu, koji je *temelj* (1 Kor 3,11) i *zaglavni kamen* (Ef 2,20). Sveto mjesto, dakle, prema novozavjetnom i kršćanskom shvaćanju, jest Krist, odnosno njegovo proslavljeno tijelo. Ne crkva kao materijalna građevina, nego živa Crkva, duhovna građevina. Vidljiva zgrada znak je duhovne zgrade sagrađene na Kristu, a to su kršćani, kršćanska zajednica okupljena u liturgijski skup koji je sazvao Krist, a koji se može definirati kao »sakramentalno bogojavljenje Crkve« (Righetti, 1964, 424).

Kršćani su uvjereni da je Bog svoje boravište postavio u njihova srca (1 Kor 6,15) i da oni okupljeni kao zajednica formiraju kuću Božju (1 Kor 12, 27). Crkvene građevine grade se za Crkvu koja se sastaje u nekoj prikladnoj kući (Fil 2), koja tu slavi Boga s Kristom, koji dolazi među njih (Mt 18,20). Tako slaveća zajednica definira građevinu i daje joj sakralni karakter (Devetak, 1980, 208). Stoga crkvu treba tako izgraditi da ona izražava ono što Crkva kao kršćanska zajednica, Božji narod, otajstveno tijelo Kristovo, uistinu jest, posebno kada zajedno s Kristom »vrši cjelokupno javno bogoslužje« (SC 7).

Crkvene građevine tijekom povijesti bile su različito osmišljene, ovisno o razvoju i oblicima bogoslužja, prema potrebama obreda i u skladu s postojećim kršćanskim razmišljanjem o crkvenoj građevini, ovisno o stilskim kriterijima vremena te društveno–političkom statusu koji je Crkva imala u pojedinim vremenima (Badurina, 1979, s. v. Crkva).

1. Sakralni prostor kroz duhovne i kulturne dinamike

U skladu s pojedinim povijesno–kulturnim etapama iskristalizirali su se određeni modeli, odnosno tipovi crkvenih građevina. Tako su u ranokršćanskom dobu nastali: model kuće crkve (*domus ecclesiae*), model crkve kao kuće za kršćansku zajednicu i model crkve bazilike u Konstantinovo doba, zatim u ranom srednjem vijeku u predromanici: centralni model (jednoapsidni, križno–troapsidni, križ-

no–četverokonhni, šesterokonhni, peterolisni, osmorolisni i dr.), i longitudinalni model crkvene građevine (jednobrodni, dvobrodni, trobrodno), potom model crkve katedrale u doba romanike i gotike te napokon moderni model crkve za naše doba, posebno poslije Drugoga vatikanskoga sabora, prema njegovim smjernicama o uređenju liturgijskoga prostora, gradnji novih crkvi i preuređenju već postojećih (Škunca, 1987, 89–98).

1.1. Model kuće crkve (domus ecclesiae)

Isus Krist već je u svojem navješćanju Radosne vijesti djelovao u jeruzalemskom hramu i sinagogama svoje zemlje. U hramu je bio prikazan (Lk 2,22), hram naziva kućom svojega Oca (Lk 2,41), to je kuća molitve, a ne trgovine (Mt 21,13; Iv 2,16), konačno Isus slavi Posljednju večeru u posebnoj velikoj dvorani s naslonjačima (Lk 22,12). Kada se je broj kršćana povećao za nekoliko tisuća u Jeruzalemu, okupljali su se u jeruzalemskom hramu, a za slavljenje euharistije sastajali su se po domovima, tj. privatnim kućama (Dj 18,7; 20,7–12), u gornjim odajama u prostorijama koje su bile namijenjene za obiteljske svečanosti.

Tako su se u početku kršćanske zajednice okupljali u kućama svojih članova, koje se nisu razlikovale od ostalih kuća. Ti prostori bogoslužnih skupova prvih kršćana nisu bili posebno ukrašavani. Osim stola (oltara) i sjedala za prisutne nisu imali nikakav posebni namještaj. Kada je porastao broj kršćana, bile su potrebne veće prostorije, praktično zasebne zgrade. Za to su dobro poslužile veće zgrade obraćenih patricija, koje su sa svoja dva dijela, predvorjem i peristilom, sačinjavale osnovni plan liturgijskih službi. Za vrijeme progona, poput Teofila, bogatoga građanina Antiohije, mnogi rimski građani svoje privatne kuće pretvorili su u crkve i predali ih onim kršćanima koji su u zajednici s rimskim biskupom. Te zgrade nazivali su *domus ecclesiae*, tj. kuća Božjega naroda, kuća u kojoj se sastaju kršćani (Devetak, 1980, 209). Početkom 3. stoljeća postoji mnoštvo takvih privatnih domova za bogoslužne sastanke kršćana, kao primjerice kuća crkva Dura Europos na gornjem Eufratu, sagrađena oko 250. godine. Bitna obilježja kuće crkve su: jednostavnost, nenametljivost, funkcionalnost, a posebno bliskost, prostorna i duhovna, između predsjedatelja slavlja i vjernika, između liturgije oltara i liturgije zajednice (Škunca, 1987, 89–90). Kuća crkva mjesto je kršćanskoga okupljanja i liturgijskoga slavljenja, mjesto susreta ljudi s Bogom, gdje Bog naviješta svoju riječ i priopćuje se vjernicima u kršćanskim otajstvima, mjesto gdje Božji narod prinosi Bogu žrtvu hvale i zahvale. U tom smislu možemo ju nazvati i kuća Božja (*domus Dei*) (Adam, 1993, 331). Mjesto gdje se negostoljubivi i smrtonosni kaos pretvara u *kosmos*: skladan svijet (Rouet, 2005, 67).

1.2. Model crkve bazilike

Poslije Konstantinova Milanskoga edikta 313. godine, kada je kršćanstvo postalo punopravnom religijom u Rimskom Carstvu, promijenila se je struktura i položaj kršćanskih zajednica. Postupno se je mijenjao i kršćanski mentalitet u odnosu na novu društveno–političku situaciju u svijetu, napose u Rimskom Car-

stvu. Iako je ostala težnja kršćana da se sastaju na istom mjestu za bogoslužje, ipak se je struktura toga mjesta sastajanja promijenila, kako izvana tako i iznutra (Škunca, 1987, 92). Kada je Galerije svojim ediktom 311. godine dopustio kršćanima gradnju kuća za svoje bogoslužne sastanke, posvuda su počele nicati brojne građevine za kršćansko bogoslužje. Kod gradnje tih zdanja primijenili su plan bazilike, plan javnih carskih zgrada za masovna okupljanja koje su imale pravokutnu dvoranu s polukružnom apsidom s jedne strane i predvorjem s druge strane. Takav oblik, uz određene izmjene, ostao je definirani oblik građenja crkvenoga prostora kroz svu povijest, u različitim varijantama uz nebitne izmjene (Devetak, 1980, 210). Sastoji se od triju glavnih dijelova: prostor za oltar i moći mučenika (svetište), prostor za kler (prezbiterij) i prostor za vjernike (brod ili lada), te niza sporednih prostorija. Ta tri prostora zadržala su se kroz čitavu povijest, premda su se mijenjala oblikovno, liturgijski i arhitektonski (Badurina, 1979, s. v. Crkva). Taj oblik, izvanjski i nutarnji, određen je samom naravi bazilike kao liturgijskoga prostora namijenjenoga za veća okupljanja vjernika u svrhu slavljenja euharistije kao žrtve i gozbe istodobno. Ti svečani bogoslužni sastanci s brojnim i raznovrsnim liturgijskim činima, koji su u tom vremenu dobili određeni koreografski stil, zahtijevaju ne samo veće, nego i posebno uređene crkvene prostore prilagodene mnogovrsnosti obreda. To novo uređenje prostora u bazilikama je slijedilo u dobroj mjeri sliku sastajanja cara i njegova senata, pri čemu se je često zemaljska liturgija, tj. ceremonijal carskoga dvora prenosio na nebesku liturgiju, odnosno Bog je prezentiran kao car, a sveci kao stanovnici carskoga dvora (Badurina, 1987, 28). Sam pak naziv *bazilika* (grč. *basileus*, car, vladar) u grčkom izvorniku označava carsku dvoranu, carski dvor ili pak sjedište visokih carskih službenika. Kršćani su preuzeli tu riječ te ju povezuju s crkvenom građevinom novoga tipa, kako u načinu njezine gradnje i u oblikovanju liturgijskoga prostora u njoj, tako i u odnosu prema Kristu, svojemu kralju (Adam, 1993, 331).

Iako izvana skromna, građena od nežbukane cigle ili kamena, bazilika je iznutra bila veoma bogato ukrašena mozaicima, kako na zidovima tako i na podu. Ti se mozaici ističu blještavilom boja koje prenose oči vjernika iz često grube stvarnosti u blještavu i prelijepu nadnaravnost. Razigrana mreža greda pokrovne konstrukcije daje dojam lakoće i lepršavosti te simbolične otvorenosti prema gore. Općenito rečeno, cijeli je sakralni prostor unutrašnjosti bazilike nadrealan, što u vjerniku izaziva predosjećaj nebeskoga prostora (Badurina, 1987, 29).

1.3. Modeli crkve od ranoga srednjega vijeka do 20. stoljeća

Iako su već u Konstantinovo doba građene crkvene građevine (bazilike s longitudinalnim oblikom prostora i centralne građevine s centralnim oblikom prostora), ipak se ta dva tipa posebno ističu u ranom srednjem vijeku u predromani. U tom je razdoblju posebna pažnja posvećivana oblikovanju svetišta, koje je odijeljeno od prostora za vjernike bogato ukrašenom pregradom. U sredini je oltar natkriven četverolisnim ili kružnim ciborijem, baldahinom, u dnu apside na

sredini je tron, a pokraj njega klupe, subseliji.¹ Takvo oblikovanje liturgijskoga prostora slijedi teološki koncept koji u Kristu prepoznaje istodobno učitelja i suca: on je Krist Pantokrator (Krist Svevladar). Njegov je lik najčešće smješten u konhi² apside.

U krugu kršćanskoga svjetonazora srednjega vijeka pojavio se je novi model crkve katedrale. Iako je u 6. stoljeću biskupska crkva prozvana katedrala na saboru u Tarragoni 516. godine (Adam, 1993, 332), ipak je taj model crkve karakterističan za kasnije razdoblje srednjega vijeka, za romaniku, a posebno za gotiku. U crkvi katedrali sve je usmjereno prema gore, prema visinama, što u vjerniku razvija čežnju za gledanjem gore, no s druge strane uopće ne razvija njihovu ulogu u bogoslužju. Udaljenost između predsjedatelja i vjernika okupljenih u liturgijskom slavlju još je veća nego u prethodnom razdoblju, što dovodi do njihove pasivne i šutljive prisutnosti u liturgiji (Škunca, 1987, 94). Prostorno se ističe prezbiterij kao mjesto za kler, a mjesto za vjernike još se više izdužuje i raščlanjuje na brodove, kako bi vjernici bili u što dužoj i široj koloni.

U romanici je ispod svetišta, odnosno prezbiterija gotovo redovito, osobito u katedralnim crkvama, manji trobrodni prostor, kripta sa sarkofagom ili moćima svetaca. Budući da romanika teži za monumentalnošću, masivnošću, cijeli vanjski izgled crkve odaje dojam samostalnosti, težine, snage i moći. Tomu je davana prednost u odnosu na zajednicu vjernika okupljenu u liturgiji, koja po svojoj naravi zahtjeva sudjelovanje, komunikaciju, zajedništvo i blizinu (Škunca, 1987, 95).

U gotici liturgijski su obredi obavljani veoma svečano, a u crkvama su bile i brojene procesije. Stoga je crkveni prostor tako ureden da se bočni brodovi produžuju i kružno prolaze iza oltara međusobno se povezujući, tako da se može obilaziti oko svetišta. Oltar je stoga pomaknut nešto naprijed. Katedra, odnosno sjedalo predsjedatelja slavlja, smještena je pak ispred oltara, na čelu niza korskih klupa, a ostala sjedala za kler postavljena su iza oltara, pa i u transepte ili u središnji brod ispred oltara. Kako bi bila naglašena težnja za visinom, usmjerenošću prema gore, građeni su visoki i vitki tornjevi, primjerice jedan toranj na sjecištu glavnoga broda i transepta ili na sjecištu transepta i dvaju tornjeva na pročelju. Ponekad su dodana i četiri tornja na uglovima transepta, a na svim uglovima i svim završecima maleni su ukrasni tornjići, tzv. fijale (Badurina, 1987, 52–53). Gotika je bila prevladavajući stil u vremenu od oko 1150. do 1500. godine. No, već u 15. stoljeću u Italiji postoji težnja da se taj stil zamjeni. Tako, tek što je u razvijenoj gotici kršćanstvo u Europi našlo svoj vlastiti graditeljski izraz potpuno prevladavši antiku, novo se razdoblje ponovo vraća antici kao svojem estetskom uzoru. S ugledavanjem na antiku, na skladne proporcije longitudinalnih i

1 Subselij (lat. *subsellium*, klupa, sjedalo) je dugačka, uza zid apside zaobljena kamena klupa s naslonom, koja je s lijeve i desne strane katedre, a na njoj u liturgijskom slavlju sjedi asistencija i kler uopće.

2 Konha (grč. *kovhē*, školjka, ljuštura) je udubina u apside crkve, udubina u polukružnom prostoru crkve koji je nadsvođen polukupolom.

centralnih antičkih građevina, nastao je jedan novi stil, a to je renesansa (Badurina, 1987, 54).

Renesansna crkvena građevina dobiva nove arhitektonske oblike, od longitudinalnoga poput bazilike do mnogostrukih simetrija kružnoga ili višekutnoga tipa (Škunca, 1987, 94). U tlocrtu prevladava krug ili kvadrat, ili pak oboje u kombinacijama, a najčešći je oblik grčkoga križa, koji je ustvari pet kvadrata s krugovima u sebi ili pak jedan kvadrat i četiri polukruga na njegovim stranicama. Iznad kruga velika je kupola, a iznad polukrugova male su kupole. Savršenstvo renesansne crkvene građevine centralnoga tipa predstavlja bazilika sv. Petra u Rimu (Badurina, 1987, 56–57).

U kasnoj renesansi otkrivena je mogućnost snažnoga djelovanja na osjećaje, tako se je oko 1600. godine, kao svojevrsna reakcija na reformaciju i na njezin proturenesansni racionalizam, javio jedan novi stil koji stavlja naglasak na osjećajni dojam u crkvenoj građevini, a to je barok. To naglašavanje išlo je sve do nevjerojatnoga umnažanja ukrasnih pojedinosti u formi rokokoja, stila koji predstavlja posljednje dotjerivanje ili nadilaženje baroka polovicom 17. stoljeća, koji treba označiti kao kasni barok (Adam, 1993, 326). Osnovna je težnja toga novoga stila reprezentativnost i raskoš oblika i detalja, koji su, za razliku od pravilnih geometrijskih oblika renesanse, kruga i kvadrata, pomalo iskrivljeni, izduženi. Umjesto kruga pojavljuje se elipsa, umjesto kvadrata pravokutnik.

Velike društvene promjene, kako političke tako i gospodarske 18. i 19. stoljeća, odražavaju se i na crkveno graditeljstvo. No, ono ne nalazi svoj vlastiti novi stil kao odgovor na novonastalu situaciju i potrebe vremena. Stoga su se graditelji vratili u prošlost, i to temeljnomu stilu: klasičnoj antici. Taj novi povratak i zanos za antiku, i za njezinom plemenitom jednostavnošću i tihom veličinom, može se ipak nazvati jednim novim crkvenim građevinskim stilom: klasicizam i neoklasicizam (Badurina, 1987, 56–57).

Romantičarsko oduševljenje i vraćanje ranijim stilovima polovicom 19. i početkom 20. stoljeća, možemo nazvati također novim stilom: historicizam. Taj građevinski stil jednostavno imitira sve prethodne stilove, osobito gotiku i romaniku. Zapravo to više i nije stil, kao izraz crkvenoga i društvenoga duha tog vremena, nego je više povratak na prijašnje estetske kanone.

Početkom 20. stoljeća pojavilo se je moderno crkveno graditeljstvo sa svojim suvremenim obilježjima. Osnovna su mu obilježja centralni i jedinstveni prostor u unutrašnjosti, monumentalnost na vanjštini, koja je postignuta ne toliko veličinom koliko konstruktivnim elementima (Škunca, 1987, 66).

2. Temeljne teološke odrednice bogoslužnoga prostora

Krist, vječna Riječ Očeva, postala je tijelom i nastanila se među nama (Iv 1,14), »podigao je svoj šator među nama«, on je Božji hram među nama ljudima. Božji hram je zajednica kršćana (1 Kor 3,16) koja je utemeljena na Kristu (1 Kor 3,11). »Više niste tudinci ni pridošlice, nego sugrađani ste svetih i ukućani Božji nazidani na temelju apostola i proroka, a zaglavni je kamen sam Krist Isus. U nje-

mu je sva građevina povezana i raste u hram svet u Gospodinu. U njemu ste i vi ugrađeni u prebivalište Božje u Duhu« (Ef 2,19–22). Kršćani su uvjereni da Bog prebiva u njihovim srcima (1 Kor 6,15) i da oni sami, sabrani u jedno, formiraju dom Božji (1 Kor 12,27) te ne grade kuću za Boga ili Krista, nego za zajednicu vjernika — za Crkvu — koja se u njoj sastaje da proslavi Boga (Devetak, 1980, 208), posebno euharistijom »po kojoj neprekidno Crkva živi i raste« (LG 26). Iz toga proizlazi da je crkvena zgrada samo znak žive Crkve — zajednice vjernika — koja je hijerarhijski uređena i u kojoj svatko ima svoju određenu službu (1 Kor 12,27), a što se u bitnom odražava i na njezinu prostoru.

2.1. Teološki uvidi: crkva zajednica, crkva građevina

Oblikovanje bogoslužnih prostora u povijesti kršćanstva bilo je uvijek potaknuto određenom teološkom idejom. U vrijeme romanike prevladavala je ideja Crkve kao nebeskoga Jeruzalema ili slavnoga Krista — *Maiestas Christi*, što je u graditeljstvu bilo izraženo kao longitudinalni oblik građevine s naglašenom apsidom u dnu lađe, koja je preko mozaika često puta nosila spomenutu duhovno-teološku misao. Gotičko vrijeme, suživljeno s teologijom Isusova čovječstva (*humanitas Christi*), posebno s Isusovom mukom i smrću, tu je teološku ideju u crkvi opet longitudinalno izražavalo u obliku latinskoga križa. Graditelji renesanse i baroka, poneseni idejom Božjega savršenstva, čemu je slika nebeski svod, uzimaju kupolu kao simbolički izraz takvoga razmišljanja. Unatoč spomenutim općim teološkim razmišljanjima, u tijeku te iste povijesti prepoznaju se dvije osnovne ekleziološke ideje: 1) Crkva zajednica je Božji narod na putu, predvođen Kristom preko hijerarhije Crkve, što je najčešće rezultiralo longitudinalnim oblikom sakralne građevine. 2) Crkva je oltarska zajednica, s istaknutom težnjom prema zajedništvu (*congregare in unum*), što je uvjetovalo centralni i kružni tip građevine (Škunca, 1996, 19–20).

Kroz cijelu povijest bogoslužnoga graditeljstva bilo je i jednih i drugih težnji, ali se može općenito reći da su poznati veliki stilovi sakralne umjetnosti, romanički i gotički, bili skloni Crkvu vidjeti kao Narod Božji u hodu ili Crkvu u hodu, a tipovi novijega vremena kao oltarsku zajednicu, dakako u različitim simboličkim i oblikovnim artikulacijama (Škunca, 1996, 20). Uzmemo li pažljivije promatrati crkvenu građevinu u prošlim stoljećima, uočavamo jasni ekleziološki suodnos između Crkve zajednice i crkvene građevine. Nauk o Crkvi kao mističnom Tijelu Kristovu (1 Kor 12,12–30) utemeljen na izričaju o Crkvi sv. Pavla, te podržan i razvijen nakon Drugoga vatikanskoga sabora, može biti primjeren kao teološko-ekleziološka ideja za stvaranje i poimanje sakralnoga prostora.

2.2. Ideje Drugoga vatikanskoga sabora

U liturgijskoj konstituciji *Sacrosanctum concilium* govori se da Crkva, »otajstveno tijelo Isusa Krista, Glava i udovi, vrši cjelokupno javno bogoslužje« (SC, br. 7). U tom izričaju nalazimo ekleziološku ideju i primjerenu tipologiju za crkvu građevinu. Postoji određeni suodnos između Crkve kao zajednice Isusovih

vjernika ili Crkve kao Tijela Kristova s jedne strane, te crkvene građevine s druge strane. Taj suodnos je najočitije izražen u predslavlju posvete crkve, gdje je rečeno: »Ti nas ovdje izgrađuješ za svoj živi hram i činiš da Crkva, po svem svijetu raširena, raste u jedinstvu tijela Gospodinova, dok ne ugleda puninu mira u nebeskom gradu Jeruzalemu« (*Rimski pontifikal*, 1988, 323). Na temelju liturgijsko–teološkoga promatranja jasno je da podizanje crkvene građevine proizlazi iz spoznaje o Crkvi zajednici.

Bit druge teološke odrednice crkvene građevine, onoga što se odnosi na vjerničku zajednicu koja je sabrana da s Kristom, koji je glava, bude »jedan narod Božji« nalazi svoje "u–prisutnjenje" u prostoru koji nazivamo crkvom. Tako treba stvoriti prostor ne samo "za Boga", nego i za »Narod Božji, za Zajednicu vjernika«. Pravi i osnovni razlog gradnje crkve jest Zajednica, koja je »u–prizorenje i u–prostorenje Crkve–Zajednice«. Po tom se kršćanska crkvena građevina razlikuje u bitnom od poganskih hramova koji su bili namijenjeni isključivo za božanstvo. Osnovni i ujedno bitni smisao crkvene građevine sastoji se u obnašanju bogoslužja Crkve zajednice. Konstitucija o svetoj liturgiji donosi definiciju liturgije ili bogoslužja Crkve, a time istodobno određuje definiciju crkvene građevine, o kojoj kaže: »S pravom se dakle liturgija smatra kao vršenje Kristove svećeničke službe: u njoj se pomoću vidljivih znakova označuje, i, na način pojedinom znaku svojstven, izvršuje čovjekovo posvećenje te tako otajstveno tijelo Isusa Krista, Glava i udovi, vrši cjelokupno javno bogoslužje« (SC 7). Crkvena građevina je mjesto sakramentalnoga događanja, mjesto gdje se rađa, hrani i skuplja Crkva zajednica. Nutarnji prostor crkvene građevine je uvjetovan molitvenim, sakramentalnim sadržajem Crkve zajednice, koja je Tijelo Kristovo.

3. Bitni sadržaji za umjetnički ures bogoslužnoga prostora

Bit konstitucije o svetoj liturgiji *Sacrosanctum concilium* ukratko je moguće sažeti u jedno: približavanje liturgije narodu, odnosno aktivnije sudjelovanje vjernika u bogoslužju. To akcijsko približavanje i oživljavanje liturgije mnogo je važnije od arhitektonskoga i umjetničkoga rješenja. No u 7. poglavlju konstitucije pozornost je posvećena i sakralnoj umjetnosti: »Crkva nije nikada imala svoj vlastiti umjetnički stil, nego je dopuštala umjetničke oblike svakog vremenskog razdoblja, prema naravi i uvjetima naroda kao i prema potrebama različitih obreda« (SC 123), isto tako tijekom stoljeća je čuvala brižno umjetničko blago. Stoga »i umjetnost našeg vremena svih naroda i krajeva ima slobodu djelovanja u Crkvi, samo ako dužnim poštovanjem i doličnom čašću služi bogoštovnim zgradama i svetim obredima« (SC 123). Sabor nalaže da »se ordinariji brinu da u zanimanju za svetu umjetnost i u njezinu promicanju više paze na plemenitu ljepotu negoli na puku raskoš« (SC 124).

3.1. Umjetnička djela

Kada govori o umjetničkim djelima, nalaže da odgovorni trebaju nastojati udaljiti od Božjih kuća i od ostalih svetih mjesta ona umjetnička djela koja se protive vjeri, ćudoređu i kršćanskoj pobožnosti, te koja vrijeđaju pravi vjerski osjećaj.

Što se tiče svetih slika u crkvama, i dalje treba zadržati »da ih vjernici časte, ali neka to bude u umjerenom broju i prikladnom redu, kako ne bi kod kršćanskog puka izazvale čuđenje ili popuštale manje ispravnoj pobožnosti« (SC 125). Najčasnije mjesto treba zauzimati slika Krista utjelovljena, mučena, raspeta, uskrsnula te kako uzlazi na nebo, slavno vlada, sjedi s desna Oca i ponovno dolazi u slavi. Kristova slika treba imati glavno mjesto, iako je dopušteno da iza glavnoga oltara bude slika naslovnika crkve. Ipak, iza istoga oltara treba posve odbaciti umnažanje slika svetaca, odnosno one se inače ne bi trebale ni u kojem slučaju umnažati.

Sabor pred sobom ima prvenstveno izrađivanje novih umjetničkih djela u skladu s zahtjevima obnovljene liturgije, a o čuvanju i adaptaciji starih vrlo kratko govori. Očito je da u starim liturgijskim prostorima ima predmeta bez ikakve vrijednosti, koji se bez daljnjega mogu i moraju ukloniti, ali ima i onih vrijednih, koji se ni u kojem slučaju ne smiju ukloniti.

Stari se prostori dadu sasvim prilagoditi novim liturgijskim načelima i postići spomenutu svrhu približavanja bogoslužja zajednici vjernika, a da se ne naruši arhitektonski sklad i jedinstvo. To je trajni zadatak u postkoncilskom vremenu, jer postoji toliko crkvi, ne samo u svijetu, nego i kod nas, koje vane za obnovom u postkoncilskom duhu.

Posebna pozornost i briga Sabora posvećena je umjetnicima, odnosno izobrazbi u sakralnoj umjetnosti. Konstitucija o svetoj liturgiji traži posebnu briga za umjetnike, ali isto tako preporučuje »da se u pokrajinama osnuju škole ili akademije umjetnosti za izobrazbu umjetnika«. Sabor izražava želju da svi umjetnici »koji potaknuti svojom nadarenošću kane slaviti Boga u svetoj Crkvi, neka uvijek osjećaju da je njihova djelatnost na neki način sveto nasljedovanje Boga Stvoritelja i da su njihova djela određena za katolički kult, za duhovno uzdizanje, pobožnost i vjersku poduku vjernika« (SC 127).

Konstitucija određuje da »se za vrijeme filozofskog i teološkog studija klerici poučavaju o povijesti i razvoju sakralne umjetnosti, kao i o zdravim načelima na kojima se moraju temeljiti djela sakralne umjetnosti, pa da na taj način cijene i čuvaju časne crkvene spomenike i da mogu davati prikladne savjete umjetnicima kod izrađivanja njihovih djela« (SC 129).

3.2. Naglasci i interpretacije

Uređenje bogoslužnoga prostora kroz povijest je dobivalo uvijek nove naglaske i interpretacije, ovisno od duhovnim i kulturnim dinamikama pojedinih razdoblja. Stoga možemo reći da su Crkva i svijet umjetnosti duga stoljeća išli ruku pod ruku. O tom govori i Papa Ivan Pavao II. u svojem obraćanju umjetnicima:

»Dugo je Crkva slovila kao majka umjetnosti. Ona je to bila kao poslodavac; sadržaji kršćanskog vjerovanja stvarali su motive i teme umjetnosti. Koliko je to točno, dovoljno je napraviti jednostavan misaoni pokus: Kad bismo iz povijesti umjetnosti Europe uklonili sve što je u svezi s religioznom i kršćanskom inspiracijom, uvjerali bismo se koliko bi malo toga preostalo« (Šuljić, 1996, 73). Unatoč tomu, ipak ne smijemo govoriti da je postojala “kršćanska umjetnost”, postoji samo kršćanski duh u kojem neki umjetnik djeluje.

Napokon, dolazimo do pitanja o kojem ovisi cjelokupno poimanje sakralnosti umjetnosti, a ono glasi: Koji je bitan sadržaj umjetničkoga izraza nekoga bogoslužnoga prostora? Bitan sadržaj umjetničkoga izraza je kristološki karakter umjetničkoga djela, odnosno slike. Što to konkretno znači? Za Isusa se kaže da je »slika Boga nevidljivog« (1 Kor 1,15). Krist je slika svih slika, On je slika samoga Boga. Ako je prema semitskomu shvaćanju slike u njoj prisutna božanska stvarnost, razumijemo u tom smislu Isusove riječi: »Tko vidi mene, vidi Oca« (Iv 14,9), lakše ćemo se približiti istinskomu smislu sakralne umjetnosti kao takve. Vratimo li se kristološkomu karakteru onoga što nazivamo sakralnom umjetnošću, to znači da u činjenici što je »Krist došao sve ispuniti sobom u skladu s načinom postojanja svih stvari« leži najdublja zbilja ljudske, a potom i umjetničke egzistencije. »U tajni Krista također je i posljednje značenje tajne umjetnosti. Istinska će umjetnost stoga biti ona koja je ispunjena Kristom u skladu s vlastitim načinom postojanja umjetnosti« (SC 73–79).

Zaključak

Konstitucija o svetoj liturgiji *Sacrosanctum concilium* ukazuje na središnjost euharistijskoga slavlja, sakramenta koji je izvor i vrhunac liturgije i svega kršćanskoga života. Liturgija se slavi u bogoslužnom prostoru, stoga taj prostor treba tako urediti da bi on omogućio vjernicima što aktivnije sudjelovanje u liturgiji. Kako je euharistijsko slavlje najbitniji bogoslužni čin, posve je razumljivo da upravo to slavlje određuje raspored bogoslužnoga prostora.

Unutar bogoslužnoga prostora artikuliraju se liturgijska žarišta: oltar, ambon, svetohranište, mjesto za predsjedatelja slavlja, krsni zdenac.

Kod oblikovnoga rješenja bogoslužnoga prostora nisu prikladna ona koja liturgijska žarišta smještaju samo na jednom mjestu u dnu dvorane ili samo u središtu kao na nekoj vrsti pozornice. Najprikladnija su rješenja centralnih i polukružnih građevina u kojima su liturgijska žarišta u centru, tako da jedno žarište ne skriva i ne isključuje drugo, nego se nadopunjuje stvarajući skladnu cjelinu.

Kod projektiranja i gradnje novih crkvi te preuređenja starih valja se pridržavati kako teoloških tako i umjetničkih zakonitosti. Obnovljeni liturgijski obredi, posebno euharistijsko slavlje, iziskuju prikladan prostor u kojem je u punini moguće ostvariti njihovu forma. Tada će crkvena građevina biti ono što je njezina bitna uloga, a to je mjesto susreta Crkve zajednice i Kristova Otajstva.

Literatura

- Adam, Adolf (1993). *Uvod u katoličku liturgiju*. Zadar: Hrvatski institut za liturgijski pastoral.
- Badurina, Anđelko (1987). Povijesni razvoj sakralnog prostora. U: Anđelko Badurina, Bernardin Škunca i Florijan Škunca, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas* (str. 33–81). Zagreb: Florijan Škunca.
- Badurina, Anđelko, ur. (1979). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Devetak, Vojko (1980). Mjesto svetog susreta. *Služba Božja*, 20(3), 207–217.
- L.G. *Lumen gentium*. (21. studenoga 1964.) Drugi vatikanski koncil, Dogmatska konstitucija *Lumen gentium* o Crkvi. U: Josip Turčinović (ur.), *II vatikanski koncil: Dokumenti: Latinski i hrvatski* (str. 91–204). Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1970.
- Righetti, Mario (1964). *Storia liturgica I*. Milano: Ancora.
- Rimski pontifikal* (1988). *Rimski pontifikal: Red posvete crkve i oltara. Obnovljen prema odluci Svetog ekumenskog sabora drugog vatikanskog a proglašen vlašću pape Pavla VI*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Rouet, Albert (2005). *Arte e liturgia*. Città del Vaticano. Libreria editrice Vaticana.
- SC. *Sacrosanctum concilium*. (4. prosinca 1963.) Drugi vatikanski koncil, Konstitucija *Sacrosanctum concilium* o svetoj liturgiji. U: Josip Turčinović (ur.), *II vatikanski koncil: Dokumenti: Latinski i hrvatski* (str. 8–71). Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1970.
- Škunca, Bernardin (1987). Crkva–gradevina, što je to? U: Anđelko Badurina, Bernardin Škunca i Florijan Škunca, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas* (str. 83–118). Zagreb: Florijan Škunca.
- Škunca, Bernardin (1996). Temeljne odrednice za teologiju bogoslužnog prostora. U: B. Škunca (ur.), *Bogoslužni prostor: Crkva u svjetlu teologije, arhitekture i umjetnosti* (str. 54–57). Zadar: Hrvatski institut za liturgijski pastoral.
- Šuljić, Anton (1996). Bitni sadržaji za umjetnički ures bogoslužnoga prostora. U: B. Škunca (ur.), *Bogoslužni prostor: Crkva u svjetlu teologije, arhitekture i umjetnosti* (str. 73). Zadar: Hrvatski institut za liturgijski pastoral.

Sacred Space Through History

The Fundamental Theological Elements and Essential Content of Liturgical Space

Ilija Alandžak*

Summary

In this article the author analyzes the dynamics of sacred space and art in churches throughout history and also today from a theological–liturgical and cultural–historical perspective. The first part presents an articulation of „models“ of church space, highlighting their theological, stylistic and cultural foundations in accordance

* Ilija Alandžak, Ph.D. Student, Faculty of Orthodox Theology, University of Belgrade, Mije Kovačevića 116, 11000 Beograd, Serbia. E–mail: ilija_04@yahoo.com

with historical epochs. The second part of the article is dedicated to the consideration of the fundamental theological determinants of worship space — christological, ecclesiological and liturgical — the basis of which is the teaching of the Council contained in the Constitution „Sacrosanctum Concilium“. The third part presents and discusses the question of works of art for liturgical space. The aim is the search for harmony between art and architecture in the service of the liturgy which opens the space for the active participation of the faithful and the articulation of liturgical celebration which fully manifests and accomplishes the encounter and communion between Christ and His Church.

Keywords: liturgical space; liturgical art; cultural history of Christianity; Second Vatican Council